

Иакинф Бичурин — хальмгин туудж бичсн нүн

Никита Яковлевич Бичурин, Шинеры гилг чувашск селэнд православн-шаджна орс чонджин гецлин бүлд төрсн. Эн селән орсар Бичурино гидж нерәдгдг билә. Никита Яковлевич Бичурин чуваш келн күн. Эн багъасн авн берк ик билгтәгъән үзүлсн. Славянск болн греческ дегтрмүд ик эртәр умшлг дасмн. Эцкиннь церглдясн чонджд бәасн дегтрмүдиг кевтнь авад умшдг оркдг. Гелнъгин өгсн хуучрдг одсн греческ келнә грамматикиг Никит сара хонгт умшад, чееджәр дасдж авснднь, эцкиннь тәнл улсиг болн бәарн газричнь гелнъгиг алнътрүлв. Зөрц энүг гелнъ салвлад сурв, тер бийнь Никит үг алдсн уга. Тер учрар чонджин орс гелнъ бийнь Никитиг Свяжскд авч одад, нотар ду дасдг сургъульд орулсн. Терүнәснь Никитиг дарунь Казань тал илгәв. Терүг нег насна улсаснь салгәвд, Казанск семинарин духовн училищин гурвдгч келасст орулдж авб. Духовн семинариг ончта сәәнәр чиләчкәд, Бичурин монах болдж усән киргәүлв. Терүнд Иакинф

гисн нер өгв. Казаньд Иакинф дорд үзгин орн-нутгудт болн Арәсәд бәәх талин келн әмте дунд кәдлчхәх миссионермүд белдчхәдг духовн академ төгсәв. Фамиль уга Иакинфд төрсн селәнәннь нер — Бичурин гидг фамиль өгсн.

Духовн Академ төгскәснәннь хөбн Иакинф Бичурин баахн зуур Иркутск духовн семинарин ректр, дакад архимандрит нер зүүджәгәвд, Вознесенск монастырь толгәалджасн. Духовн Академд бәәгәвд Иакинф Бичурин французск энциклопедистрин Вольтерин, Дидорин болн төрснә алдр Александр Радишевин бичсн юмсла таньлдв. Шаджна хаамек болн рассовый авъясмуд Бичуринә гол уханла ницдг ирджәхш. Гүн хол тоолврта, күмн әмтнд дурта төләднь, дакад чонджд цергллгәнә әрүн даалгәврмудиг цеврәр элдджәхш гигәд Бичуриниг Иркутск семинарин ректрас гаргәв. Әрүн синод иигдг шиндв: „Иркутск семинарин ректр архимандрит Иакинфиг крест авхаснь хагъцулхмн,

поласнь буулгәдг, шаджид церглдгинь уурулхмн, терүг багшин кәдлмшд орулдж кәдлгәд, гаргәсн гемән мелтнь Тобольскур йовулхмн.“

Энүнд, Тобольскд бәәгәвд, бурхн-номд иткдгән хайл уга, хөбннь шаджна гардачир болх улст бурхна йос дасх гидж Бичуринд заксмн. Шаджна гардачир берк кергтә бәәсмн. Сибирин газрур нүүдг йовх газадин келнә улсиг православн чонджд орулхмн гидж әрүн синод нексмн. Тобольскд бәәсн Знаменск Монастырьд Бичурин дорд үзгин келн-әмтсин кел, дакад Китдин, Монъгълин болн Түвдин туудж арднь ордж дасв.

Урднь Бичуриниг гатлгән сән аргәта болн билгтәгинь Казанск духовн Академд йовхара меддг Казанск митрополит Амвросий Подобедов зерг Иакинф Бичуриниг цань угагъар таасдг билә.

Тобольск монастырәс Бичуриниг суллххин эркд, терүг Китдин Богдо хаана императорин өбр бәәх орсин посольствд бәәх орсин православн элчрин толгәачд орулхмн гидж Амвросий Подобедов селвгән өгв.

„Көвүм минь, чини тускар унтл уга ухалджанавдн, чини ода бәәх бәәдличнь медджә-

навдн. Чамаг терзовлнъгасчнь гетлхәр цуг эв-аргъ хәәввдн, тегәд ода бурхна хәәрәр тер эв-аргъ олдджана. Әрүн Синодин сурсн сурврт Китд Арәсән православн элчин толгәачд чадх хамгин аргәтань гидж чини нер зааввдн... Ухал, көвүм минь, эврән шиид... Эн бәәринд кәдлхләрн эврәннь әрүн сән ухан-селклән кәддг гаргәх аргъ чамд учраджанавдн, эн бәәринд зокаста үүлдәчнь болдж, энүнәс неричнь гарч туурх гидж ицджәнәвдн“ — гидж Иакинф Бичуринд Митрополит бичсн.

1807 джиләс авн 1821 джил күртл Иакинф Бичурин Китд орсин духовн элчин толгәач болдж Пекинд бәәсмн. Пекинд бәәгәвд эн китд кел, хоша бәәсн алдр орн-нутгин туудж, культур, эдл-аху болн госу-дарственн кев-кец меддг авсн. Санкт-Петербургск библиотекин төләд болн Азиатск департементин библиотекин төләд, дакад Иркутск балгәснд гаргәдх гидж тоолджәсн заведнә төләд Бичурин Китдин болн Маньчжурин келәр 59 зүсн дегтр — цуг бийнь 185 том хурадж авсн. Китдт хурадж авсн материалмуд болн тууджд орм документс дунд: хаана өргәд церглхләрн кеердж үмсдг хувцта Китдин ямта үүнә; гуудгынч хотл балгә-

сна уульнц; пекийск гергин ээлджин татсн хозлг деер; хувц-хунр уггәджих крестьян күүкд күн; час зүүсн, гартан веер бәрсн хотл балгәсна байн күн; корейск залу; газр малт-джах күн; туркестана күүкн — цуг бийнь тәвн кеерүлдж зурсн зургуд бәәсмн. Цуг зөбддж авсн ацань дөрвн зу-гар пуд бәәсмн. Туунә ик зунь дегтрмүд бәәсмн. Китдин номта улсин бичсн дегтрмүдиг кесг темәнд ачдг авч ирсн болдг. 1728 джиләс авн 1821 джил күртл урднь Китдт бәәсн Арәсән 8 элч цугтан, ганцхн эн йис-дгч элчлә әдл ик сән чинртә дегтрмүд авч ирсн уга билә гидж зөрдг келдг болхмн. Китдт бәәхдән, терүнә хөбн Монъгәл орхларн Бичуринә цуглулдж хурадж авсн дегтрмүд болн музейн коллекц Китдин номин Академин Востоковеденә болн этнографин институтд хадгәлг-джана.

1821 джил Китдәс Петербуртт хәрдж ирхләнь шаджид дурта биш, дурдан бәәнә гигәд, заргәд өгәд, тегәд 1822 джил заргәинь кегәд аәзрин холд, Валаамск кәдәл бгәсн монастырьд суулгәсн. Китдин кел, туудж, бәәх бәәдл сәәнәр меддг номта, Китд. Монъгәл, Маньчжурск кел сән

(Цаарандкнь 3-ч халхд)

меддг дасмгъа орчулач гигад 1826 джил Иакинфиг Петербургур хару авч ирсми.

Иакинф Бичуринă хамгин темдгтă научн дегтрмуднь ним: 1. Монъгълин туск бичлгън. 1 болн 2 том. (Санкт-Петербург 1828 дж).

2. Обрдин эс гидж хальмгин туудж ХУ-ч зун джилас авн бдгă цаг къртл. (Санкт-Петербург 1834 дж).

3. Китд, терунд бăах улс, теднă седкл, авъяс болн эрдм. (Санкт-Петербург 1840 дж.)

4. Тувдин ода бăах бăадлиг бичлгън. (Санкт-Петербург 1834 дж).

5. Зунгъар болн Тургин дорд захиг бичлгън, (мана цагин 1-4 зун джилд древн Китд келнăс орчулсн дегтр).

Московск университетин магистр-профессор Михаил Петрович Погодин Иакинф Бичуриниг Китдиг турун олдж сексн кун гидж нерăдăд: „Китд болн Маньчжурск кел дегд сăанар меддг тбладан Иакинф бичсн дегтрмудтан ик кучань-твустă болсми. Духовн училищд гатлгън философск медрл авсн тбладан Китд болн Маньчжурск литератур сăанар дасдж меддг болсми,“ — гидж батлдж келдг билă.

Нам императорск номин Академд чигн номд кърсн Бичуринă тусиг медсми. 1837

джил, урднь Ломоносовин тогтасн номин Академд Бичурин член-корреспондент болдж сунъгъдсми.

1837 джил Иакинф Бичурин Парижд бăах Азиатск научн обществин членд сунъгъдсми. Арăсăд Китдин туск номин тосхачнь гидж Бичуриниг нерăддж болхми. Эн эврăннь бичсн дегтрмудан зуг орс келар Арăсăд барлдг билă.

Бичуринă уурмудин кесгнь номта улс болн бичачнр бăасми. „Тувдин ода бăах бăадлиг бичлгън“ — „Энъкр минн зерг Александр Сергеевич Пушкинд унн гол седкларн кундлган медулхин тблад орчулачас“ — гидж бичсн белган Александр Сергеевич Пушкинд огсми. „Обрдин эс гидж хальмгин туудж ХУ-ч зун джилас авн бдгă цаг къртл“ гидг научн дегтр бичсндан Бичурин Демидовск мбрă авсми. Александр Сергеевич Пушкин „Хальмгин тускар“ Бичуринă бичсн дегтриг барлгдхаснь урд умшад, дегд сăанар таассми. Хальмгудин тускар лавта чикар занъглснднь бидн эцг Иакинфд ханцхах збвгавдн, юнъгад гихлă, терунă гун медрл, унн седкларч бичсн дегтрмуд Дорд узгла кеджăх мана залгълданд кучтă герлан тусхасми. Энунд „Хальмгин тускар“ бичсн барлгдад уга дегтрăс тасрхагъинь

ик ханлттагъар барлджанавдн,“ — гидж Пушкин бичсми.

„Эцг Иакинф, тана унн седкларн чикар бичсн дегтрти дегд ик унтă зббр болджана. Тамана захар бăацхăх улсин туудж илткдж тодрхалувт, теднă туудж угагъар тбрскнă туудж кучстнь бичдж болшго. Кемрджан збвшархлати, тана занъгллгъйг Пугачевин тускар бичджăх дегтртан орулнав“, — гидж Пушкин бичв. Бичурин бичсн „Обрдин эс гидж хальмгин туудж“ гисн хальмгин туск тасрхаг Пушкин „Пугачевин туудж“ гидг дегтртан орулсми. (Эн тасрхаг бидн барлджанавдн).

„Увш хан, Сэрын хойр эврăннь тбрскнур хару йовх седваран кучахларн урдаснь алтайд бăасн хальмгудла хоорндан занъг авлцдж бăагъад кесиднь магълдж болшго. Тенд бăах хальмгудла нег тохмта улс Китдик дурго болдгнь лавта бăасми. Тингăд эн хойр, Китд Чжунъгариг дăалад орулдж авсна хббт бийднь эврăннь цергсан хару гаргъагд авчксн Илид болн Тарбигатай гидг газрмудт чидлнь багъ цергс улдасн болх, теругинь чидлан негдулад, амрар кббгъад гаргъдж болх гидж санцхасми. Киргиз-казакхмудин газар дăврдж гархла хаалгъднь аамшг узгдхинь эдн бас тоолсн болдг болв

теранъг гарцта улс купцирин аца тонхдан гавшун болдг болв чигн, хальмгудин зер-зевинь узхлă зуг аадж чичрцхăдг бăа-сми. Эн тоотиг тоолад хальмгуд, йовх хаалгънь урдк мет амр болх, Иджл годин болн Уралин элсн теегас Иртышин уулмудин бидр ора къртл таварн йовдж кърх бидн гидж санцхав. Болв эн санань кучсн уга, юнъгад гихлă, хаалгъднь тоолвртан эс авсн йовдлмуд харгъв.

Азийин ар узгднь болхла урднь кезанă цагт нойлхдж аамшг узулдж бăасн Деед узгин Чжунъгарск ойротств тарад хуурсми бăадж, тингăд Арăсăн медлдудан бăаджăгъад, меджăгъинь давдж нўуцхасн хальмгуд оргъдул улс болдж тоолгдцхав. Арăсăн правительств эдниг зер-зевар ардаснь кббсн дееран киргиз-казакхмудт, зуурнь тосад зер-зевар ишкдл болгънднь дăалти гидж заквр бгв. Деед узг халадж торгъудмуд нўудж йовхин занъгиг сонъсм цацу Китдин меджă деер бăасн цергин ахлачнр бийсиннь халхар бас сагллгъна белдвр кецхăв, дакад болхла, киргиз-казакхмудт малин идштă газрар тедниг бичă йовултн, эс болдж бгхлань дăалллад сбр-гцхăтн гидж заквр даалгъв. Иигдж, засгла хббинь харгъш угагъар, тонул кех эв кўлăвр

угагъар бийнь учрсн саамиг нег чигн киргиз эс гидж казах олзлл уга улдасн юмн биш.

Оргъдулмудин мбринь мбр-дж кббтха гидж Арăсăн отрядмуд цагнь болн газрнь эвтă биш болсн дееран, талин чигн учр гарсар, кббдж кучдж чадсм биш. Урднь яицк хазгуд болдж бăасн улс эн цагин дотр уумлгъан эклксн, хаана йосна заквриг кучадган уурцхасн бăалă. Оренбургск хазгуд цуглрдж мордцхагъад, февралн дундурар Казачьи Багъ ордан хан Нуралилă негддг болв чигн, идг бвсн уга болсн учрар, хару меджăгъурн йовх збвтă болв. Цаасар кўундвр келгънд збвир цаг давсна хббт бийднь, апрелин 12 бдр Орск шивăгъас дăанă церг гарч йовад, Нурали хаанла негддж чадв. Тер дотр хальмгуд бми узгур хаджигъад, уудад йовдж одсиг, эн отряд кучдж чадад, зуг ард йовсн ацагинь зăрм-зăрмлан удан биш цаг дотр кбндăгъад йовб. Уду-таган ббршидр кўрад салдсмудн болн мбрднь харгънад, ундар хагсад, цааран йовдж чадшго болсн учрар, отрядин начальник Траубенберг аргъ уга болад, ар узг халагъад, Уйск шивăгъар дăврăд, хару газрун ирсми.

Л. КИРСАНОВ.

(Чилгънь дарук номерт)